

Bilim, Düşünce ve Üniversite: Modern Türk Düşüncesinin Sorunlu Doğası Üzerine Okumalar

Science, Thought and The University: Readings on The Problematic Nature of The Modern Turkish Thought

Öz

Bu çalışma, Türk bilim ve düşüncesinin günümüzdeki sorunlu durumunun anlayabilmek üzere tasarlanmıştır. Bu bağlamda bilim tarihi, düşünce tarihi, siyasi tarih ve üniversitelerle ilgili seçilmiş eserler incelenmiştir. Bu amaçla eleştirel okumalar yapılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır: Birincisi, sözü edilen alanlarla ilgili eser sayısı nicelik olarak yetersiz, nitelik olarak tatmin edici değildir. İkincisi, ülkede bilimsel faaliyetler ve üniversiteler görece yenidir ve bu nedenle halen "çeviri-nakil" bilim faaliyeti düzeyinden "özgün bilgi" üretmeye geçildiğinden söz etmek mümkün değildir. Üçüncüsü bu alanlarda yapılan çalışmalar ideolojik tonu yüksek varsayımlar ile şekillendirilmektedir ve bu da gerçekliği karartmaktadır. Son olarak sözü edilen alanlarla ilgili bir gelenek henüz oluşmuş değildir ve bunu sadece dışsal etmenlerle değil örtük etmenlerle de açıklamaya çalışmak gerekir.

Abstract

This study is designed to understand problematic present state of Turkish science and thought. In this context, selected works have been examined in the fields of science history, thought history, political history and the universities. To this end, critical readings were carried out and following conclusions are made: First, the number of works related to the aforementioned fields is insufficient in quantity and unsatisfactory in quality. Second, scientific activities and universities in the country are relatively new, and therefore it is not yet possible to mention a switch from the "translation-transfer" scientific activities level to the production of "original knowledge". Third, studies carried out in these fields are shaped by assumptions with highly ideological tone which in turn, dims the reality. Finally, a tradition of these areas has not yet been established and it is necessary to provide an explanation with regards not only explicit but also implicit factors.

Giriş

Sosyal Bilimler görece genç bir alandır. Türkiye’de ise daha da yenidir. Bilimin merkezinde "sosyal olgular" olunca, konu mutlaka siyasi ve ideolojik tartışmalara da dokunuyor. Bu durumda ise ortaya önemli bir sorun çıkar. Türk bilim ve düşünce tarihi "siyasi" ve "ideolojik" hareketleri bilimin konusu etmek yerine, bilimi bunların konusuna dönüştürmek yolunu benimsedi. Bilimin "ideolojiden" ayrıştırılamayacağı tartışmaları bu çalışmanın konusu değildir. Ancak Türkiye’de "ideolojik kıvam" da başlı başına sorunlu bir alandır. Bu nedenle, toplumsal ve siyasi tartışmaları "kutsama-lanet" kıvamında sürdürmeye meyyal bir gelenek oluştu. Sonuçta bu gelenek, bilim ve düşünce dilinden daha çok hamaset, hiciv ve belagati sevdi. Serinkanlı değerlendirmeler ve düşünce üzerinden tartışmaları değil de ateşli nutuklar ve kişilikler üzerinden yürütülen dalaşmaları benimsedi. Ülkede siyasetin bilimsel kurumlar üzerindeki mutlak egemenliği bu kurumlar ile yaşıttır. Şüphenin, meydan okumanın, sunulanla yetinmeyip daha ötelere merak etmenin zemin bulamadığı bir iklimde bilime düşen pay bugünkünden daha fazla olamazdı, olamıyor.

18. yüzyıl sonlarından günümüze uzanan tartışmaların merkezinde "yenilenme", "çağdaşlaşma", "Batılılaşma" gibi temalar, sonraları Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Serbestiyetçilik gibi ideolojik akımların ya çare gördüğü veya karşı koydukları ana konuları oluşturdu. Bilimi ve bilgiyi savunanların da karşı çıkanların da hatta "Batı'nın sadece fennini isteriz" diyenlerin de birincil kaygıları "hakikati" aramaktan çok kendi düşüncelerini, yani "inanç

Recai Coşkun

Prof. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi,
İİBF, İşletme Bölümü

Article Type / Makale Türü

Review / Derleme

Anahtar Kelimeler

Bilim, düşünce, üniversite, Türkiye

Keywords

Science, thought, university, Turkey

Submitted: 25 / 12 / 2018

Revised:

Accepted: 28 / 01 / 2019

sistemlerini¹ iktidara taşımaktı. Bu tavır Türk bilim ve düşünce geleneğine hâkimiyetini hala güçlü bir şekilde sürdürmektedir. Haksızlık etmemek adına not düşelim, arada siyasi kaygılardan bağımsız bilimsel kurumları inşa ederek bilginin yurdun her köşesine yayılması için çaba harcayan, matematik, tıp, dil, coğrafya, eğitim, iktisat gibi konularda döneminin en yeni düşüncelerini edinmek ve tartışmak isteyenler elbette çıkmıştır. Ancak bunların genel görünüm içerisindeki yerleri gölgededir.

Çalışma kapsamında öncelikle yönetime ilişkin açıklamalarda bulunulacak, ardından Türk bilim, düşünce, siyaset ve üniversite geleneği üzerine yazılmış eserler ele alınacak, çıkarımlar yapılacaktır.

1. Varsayımlar, Yöntem, Kısıtlar

Çalışma belli varsayımlar üzerinde inşa edilmiştir. Bu varsayımların başında toplumsal gelişmelerin uzun süreçler (on yıllar, belki yüz yıllar) sonucunda şekillendiği ve diğer toplumlardan başlıklarını belirginleştirecek nitelikler kazandığı gelmektedir. Toplumsal değişim kuramları bu türden değişikliklerin arkasındaki dürtüler ve değişikliklerin yönü konusunda farklı iddialar öne sürse de toplumsal yapıların değişiminin uzun zaman alacağı konusunda hemfikirdirler. İkinci varsayım ise, toplumsal gidişata yön veren gelişmelere yapılan dışsal müdahalelerin (din değiştirmeler, devrimler, inkılaplar, reformlar-ıslahatlar) ancak kısmi etkilerinin olabileceği; bu nedenle de genel niteliklerini koruma eğilimindeki toplumsal yapılar, yapılan müdahaleleri benimseyebilecek bir içeriğe sahipse değişimler başarılı, değilse değişim girişim ve niyetlerinin başarısız olacağıdır². Bu varsayımlara dayalı olarak Türk toplumunun bilim ve düşünce ile olan ilişkisinin çözümlenebilmesi için uzun dönemli süreç incelemelerinin yapılması gerektiği öne sürülmektedir.

Bu çalışma bir “metin inceleme” olarak tasarlanmıştır. Metin incelemeleri, Türk bilim, düşünce, siyaset ve üniversite geleneğiyle ilgili bilgileri kapsayacak ve kronolojik gelişmeleri yansıtan kitaplardan yapılan alıntı ve değerlendirmeler olarak anlaşılmalıdır. Burada “nitel içerik analizi” benzeri bir sistematiklik” yerine, daha gevşek tanımlanmış konulara ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu yapılırken, varsayımlarla da örtüşür şekilde, uzun dönemli bir yaklaşım benimsenmiştir. Metin incelemesinde ana kaygı, farklı görüş ve iddiaları karşılaştırmak, ana akım cevaplar yerine alternatif ve bugüne dek pek dile getirilemeyen ifadeleri açığa çıkarmaya ve olgular arasında kurulmamış bağlantıları kurmaya çalışmaktır. Bunun için, günümüzden geçmişe bazen de geçmişten günümüze düzden ve tersten taramalar ile Türk bilim ve düşünce alanının gelişim eleştirel bir okumaya tabi tutulmuştur. İncelemeye konu edilen malzeme, mümkün olduğunca farklı dönem, görüş ve yaklaşımları temsil edebilecek biçimde oluşturulmuştur. Bunu yapabilmeyi bir yerlerde tozlanmaya, hatta yok olmaya yüz tutmuş yapıtlara ulaşmak³ imkânlarının artmasına borçluyuz. Yeni “elektronik” imkânlar ile dünyada ve ülkemizde daha önce gün yüzüne çıkmamış eserlere ulaşabilmek bu türden çalışmaları daha olanaklı kılmaktadır.

Bir bilim alanını araştırırken kaçınılmaz olarak hem kesişen kümelerden hem de iç içe geçmiş katmanlardan söz etmek gerekmektedir. Örneğin bilim tarihi, siyasi, iktisadi ve toplumsal tarih gibi alanlarla doğal olarak kesişmektedir. Bunun yanında bir alanın gelişimini onu kapsayan üst kümelerden başlayarak anlamak zorunluluğu doğmaktadır. Bu da bizi bilim tarihi, düşünce tarihi, felsefe tarihi gibi bir mecraya taşımaktadır. Çalışma bu iki durum göz önünde bulundurularak tasarlanmıştır.

¹ İnançın önemini kim azımsayabilir ki? I. Kant dahi “inanca yer açabilmek için bilgiyi kısıtlamam gerekiyordu” (1998, 2. Baskıya önsöz) derken...

² Bu varsayımlar “Sosyal Teoriye” dayanmaktadır. Sosyal Teorinin ayrıntılı bir incelemesi için bakınız (Craib, 1984).

³ Örneğin, Türkiye’nin en önemli sosyologlarından Ziya Gökalp’in “Felsefe Dersleri” (1921/2006) adlı oldukça kapsamlı bir eserinin varlığından bilimsel çevreler ölümünden 60 yılı aşan bir süre sonra haberdar olabildi. Gökalp’in bu 12 el yazısı defterden oluşan “Felsefe Dersleri” Türk Tarih Kurumu’nun depolarında yıllar boyunca unutuldu. 1986 yılında defterler depodan çıkarılıp kütüphanede okuyuculara açık olarak sergilenince, Ali Utku ve Erdoğan Erbay tarafından sadeleştirip yayınlamışlardır.

İncelemeye konu edilen eserler uluslararası ve ulusal veri tabanları, kütüphaneler ve e-sahaflar taranarak edinilmiştir. Taranan eserler ilkin özgünlükleri, ikincisi konuyla bağlantıları ve son olarak da dönemi açısından ne anlama geldikleri (ilk ders kitabı, alanla ilgili yazılmış ilk kitap vb.) dikkate alınarak seçilmiştir. Belirtmek gerekir ki alan oldukça geniş ve bir makale insicamının çok ötesindedir. Bu da incelemeleri daha az sayıda eser üzerinden ve görece yüzeysel yapmak gibi bir zorunluluk doğurmaktadır. Bu durumu çalışmanın kısıtı olarak not düşmek gerekir.

2. Türk Bilim ve Düşünce Geleneğine İlişkin Okumalar

Bu çalışma süresince Türkiye’de toplumsal, beşeri ve formel bilimlerin farklı alanlarının gelişimine ilişkin kaynak bulmanın ne denli güç olduğu bir kere daha görülmüştür. Felsefe ve mantık alanındaki çalışmalar bu araştırmanın kapsamı dışında tutulmak zorunda kalınmıştır. Aksi durumda araştırma hacim olarak çok daha genişletilmesi gerekecekti. Bunun ötesinde siyasi tarih ile ilgili çalışmaların özellikle 18. yüzyıldan itibaren kalkışılan “yenileşme” çalışmalarına koşut olarak “eğitim, okul ve bilim” konularına geniş yer verdikleri saptanmıştır. Bu nedenle, bu türden kitaplar da seçilen bazıları çalışma kapsamına alınmıştır. Sonuçta çalışmaya dâhil edilen kitapların içerikleri dikkate alındığında bunları üç başlık altında ele alarak incelemenin uygun olacağı görülmüştür:

- a) Türk bilim tarihi üzerine yapılmış çalışmalar
- b) Türk düşünce tarihi üzerine yapılmış çalışmalar
- c) Türk siyasi tarihi üzerine yapılmış çalışmalar

Bunlara ek olarak, yeri geldiğinde Türk üniversiteleri hakkında yazılmış başlıca eserlere de değinilecektir.

2.1. Türk Bilim Tarihi Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Türk bilim tarihi üzerine yazılmış kitapların sayıları azdır. Bilim tarihi olarak ortaya konan eserlerden en derli toplularından bir tanesi Adnan Adıvar’ın (1982) ilk baskısı 1939’da Paris’te Fransızca, ardından 1943 yılında İstanbul’da Türkçe olarak yapılan “Osmanlı Türklerinde İlim” adlı çalışmasıdır. Çalışma Selçuklu ve Beylikler dönemlerinin bilimsel faaliyetlerini konu edinen eserlerin henüz yazılmadığından şikâyet ile başlar ve bu görevi gençlere havale eder. Bugün dahi o görevin yerine getirildiğine işaret eden çalışmalara rastlamak kolay değildir. Ancak bir hak teslimi adına belirtmek gerekir ki Hilmi Ziya Ülken 1933 ve 1934 yıllarında iki cilt olmak üzere “Türk Tefekkürü Tarihi” (Ülken, 2011) adlı eserinde İslam öncesi devirleri de kapsayan bir eseri yayınlamıştır. Adıvar’ın o tarihte bu araştırmadan haberi olup olmadığını bilemiyoruz. Eser bilim tarihi olarak değil de düşünce tarihi olarak tasarlansa da yeri geldiğinde hem formel hem de doğal bilimler hakkında ansiklopedik bilgiler içermektedir. Ancak koskoca Selçuklu döneminde adından söz edilenler Şahabettin Sühreverdi, Nizamülmülk ve Yusuf Has Hacib ile sınırlı kalmaktadır, Arada elbette Tusî’den, Hayyam’dan da söz edilmektedir, ama bütün hikâye, sekiz-on kişi arasında dönüp durmaktadır. Görülüyor ki, Osmanlı öncesi için, klasik dönem İslam aydınları arasında yer alan Türkler dışında, Türk bilim tarihi ile ilgili söylenecek fazla bir şey bulunmamaktadır. Bunun kayıt ve belge eksikliğinden kaynaklanan bir yanının olabileceği ihtimalini de ihtiyaten not etmek gerekir. Zira kayıt tutma ve kayıtları koruma konusundaki “sicilimiz” de çok parlak görünmemektedir.

Adıvar (1982) ise eserinde Fatih dönemini başlangıç olarak alır. Bu anlaşılabilir bir tercihtir. Zira artık devlet kurumsallaşmış, cihan devleti olma yönünde önünde geniş ufuklar vardır. Doğu ve Batı medeniyetlerinin içlerine sirayet edilmiştir. İstanbul fethedilirken en ileri askeri teknoloji ve ordu organizasyonu kullanılmıştır. Bilimin gelişebileceği bereketli vasat bizzat Fatih Sultan Mehmet’in bilime olan tutkusuyla perçinlenmiştir. Bu vasata rağmen, Adıvar çalışmasında Osmanlı Türklerinde bilimin gelişimini anlatırken, kişi olarak sadece Kâtip Çelebi’ye ayrı bir başlık açma gereği duyar ki bunda haklıdır. Betimleyici bir üslubu benimseyen yazar, yeri geldiğinde ve sınırlı yorumlar yapmakla beraber, Türklerin bilimle olan irtibatlarının niçin bu denli verimsiz olduğu sorusu üzerinden fazla tartışmaya girmez. Ancak, kitabın 8. Bölümünde, 19. yüzyıl yenileşme hareketlerinden söz ederken 3. Selim’in başlattığı yenileşme girişimlerinin sadece askeri alanda olanları değil, tıbbi olanlarının da ne denli toplumsal direnişle karşılaştığına dair örnekler verir. Bu

direnışleri sezen 3. Selim “otopsi ve hastane uygulamaları” temelli yeni tıp eğitimini başlatma işi için “Rum milletinden” olan vatandaşları görevlendirmek gibi bir orta yol seçse de bu girişimler yarım kalır. Anlaşılmaktadır ki modern bilimin toplumsal kabul görmesi için yüz elli yılı aşan bir mücadele gerekecektir. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında “abartıya kaçtığı” iddia edilen “pozitivist” tavrın arkasında, bir önceki asırda yaşanan askeri ve coğrafi kayıpların yanında her yenileşme hareketine karşı gösterilen büyük toplumsal direncin oluşturduğu psikolojiyi de eklemek gerekir. Batı toplumlarında da bilimsel gelişmelere dini ve toplumsal temelli muhalefet yüksekti. Ancak Batılı toplumlar bilimin kendilerine sunduğu askeri, ekonomik ve diğer getirileri deneyimledikçe bu dirençlerini yumuşattılar yahut terk ettiler. Osmanlı Türkleri bilimi kendileri üretemeyince Batı’dan yani “kan davalılarından” ve “din düşmanlarından” almak zorunda kalıyorlardı. Bunun yanında “yenilgi” döneminin getirdiği ekonomik, toplumsal ve psikolojik çöküntülerinin müsebbibi olarak ta Batıyı görüyorlardı⁴. Bu da Batı kaynaklı bilgi ve yenilik hareketlerinin ve bunları çare olarak gören devlet yönetimlerinin meşruiyetini ortadan kaldırıyor, direnci ve isyan duygusunu besliyordu. 1683’te Viyana kapılarında olan Türklerin 200 yıl sonra Devletin varlığını hatta İstanbul’u savunma endişesine düşmesi ve tam da bütün bunlar olurken Batı merkezli bilimsel, askeri ve toplumsal gelişmelerin dünya genelinde karşılık bulması Türklerin yaşadığı ruhsal karmaşayı önemli derecede açıklar sanırım. Bu nedenle Hilal-Haç mücadelesinin bir tarafını temsil eden Türkler ile bir Çinlinin, Japon’un, Rus’un Batı kökenli gelişmelere vereceği tepki elbette farklı olacaktı ve öyle de oldu.

Adivar’ın bir diğer önemli eseri olan “İlim ve Din” (1980) kitabı ise genel bir bilim ve düşünce tarihi niteliğindedir ve arada İslam düşünce tarihine de (1980: 74-98) yer vermektedir. Diğer birçok benzeri yerli ve yabancı eserde olduğu gibi, bu kitapta ta görülmektedir ki, İslam düşünce tarihi ne yazık ki 800-1400 yıllarının ötesine taşamıyor. Bu zaman diliminde gösterdiği kurumsallaşmayı kaybediyor ve geri kalan dönemlerde arada bir parlayıp sönen düşünürler dışında dünya bilim tarihine çok fazla katkı yapamıyor. Ama niçin? Bu soruya günümüze kadar tatmin edici ve herkesin kabul edebileceği bir cevap henüz verilmiş değildir.

Kapsamlı ve görece yeni bir çalışma ise “Yeni Türkiye Yayınları” bünyesinde “Osmanlı” ile ilgili olarak yürütülen derlemeler dizisinin 8. cildir. “Bilim” olarak adlandırılan bu cilt Eren (1999) editörlüğünde yayınlanmıştır. Yine aynı serinin 7. cildi ise “düşünce” ile ilgilidir. Bu toplama çalışmaların en önemli sorunu üslup ve yaklaşım birliğinin olmamasıdır⁵. Akademisyenler ve araştırmacılar yazılarında kimileyin ve çoğunlukla “betimleyici/tasviri” kimileyin ise belagata varan bir dille popülerliğe yönelmektedirler. Eserde Osmanlı’da bilim ile ilgili tipik değerlendirmelerden birisini İhsanoğlu (1999: 17-24) yapar. Yazar “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış” makalesinde Osmanlı’da “bilimin” belli alanlarda ne denli geliştiğinden bahseder ve örnek olarak “müneccimliği” verir. Münecimbaşılardan sefer, cülus, gemilerin suya indirilmesi gibi kararlarda belirleyici olduklarını ve bu müessesenin Cumhuriyet ile birlikte sona erdiğini belirtir. Bir diğer saptamasında (1999:19) İslamiyet-bilimsel etkinlik ilişkisini şöyle açıklar: “... modernleşme döneminde ise Batı kaynaklı insanın bilim ve teknoloji vasıtasıyla tabiata hakim olma fikri, Osmanlı

⁴ Bu görüş, Cemil Meriç’ten Erol Güngör’e birçok milliyetçi ve İslamcı düşünürün bütün kötülüklerin anası olarak “Batı taklitçisi yozlaşmış aydın tipi” çevresinde inşa ettikleri ve hala güçlü bir kabul zemini bulan bir yaklaşımı temsil etmektedir. Öte yandan yine aynı cemahtan olan Mümtaz Turhan “Garplılaşmanın neresindeyiz?” (2015) diye sorar. Garb’ın “fenni mucizesinin” Türkiye’ye niçin gelemediğini “fena idare” ile açıklar. “Öncül-çıkarım uyumsuzluğu”, Türk düşünür ve akademisyenlerinde çokça görülen bir mantık sorunudur. Bunlara bir başka topluluğu daha eklemek lazım gelirse, bu da “Batı Medeniyetinin sonu” düşüncesini taşıyan kesimdir. Bu düşünce 1950’lerden beri “sağın” gündeminindedir. Batı toplumunun “bunalım” geçirdiğini ve Batı medeniyetinin bugün-yarın çökeceğini bekleyenler yarım asırdan buyana benzer iddiaları tekrarlarlar ve Peyami Safa’nın 1950’lerde söylediklerinden daha fazlasını da söyleyemezler (bakınız Safa, 1978).

⁵ Bu tür derleme eserleri incelendiğinde, Türkiye’de “editörlüğün” alandaki belli yazarlardan, muhtemelen de nazı-sözü geçenlerden “yazı istemek” ve gelen yazıları belli bir sıraya koymak ile sınırlı olduğu kanaati güçleniyor. Zira aynı ciltte yer alan eserler arasında bütünsellik olmadığı gibi, bilimsellik düzeyleri arasında da büyük farklılıklar görülmektedir. Derleme eserlerde editörlük çerçevesinde bir hakemlik mekanizmasının da işletilmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bu tür kitaplar arasında, az sayıda hakıyla yürütülmüş olanlar dışında, yararlanılabilecek nitelikte olanları azdır. TÜBA (1997) tarafından basılan “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim: Sosyal Bilimler” bu türden derleme kitaplara tipik bir örnektir ve odağında bilim olan bir kamu kuruluşunun çalışmalarındaki bu düzey hayal kırıklığı yaratmaktadır.

alimlerinin İslamiyet'e dayalı inançlarından dolayı yabancı oldukları bir fikirdi." Bu durumda İhsanoğlu'na sormak gerekir. Zaten "bilimsel ve teknolojik" etkinliklerin amacı doğayı anlamaya çalışmak ve ona hâkim olmak değil midir? Daha hızlı hareket eden gemi, genetiğiyle oynanarak ıslah edilen tohum, yangına ve depreme daha dayanıklı yapı, daha güçlü ve tasarruflu motorlar, tıp teknolojisi, iletişim teknolojisi ve benzeri şeyler insanın doğaya ilişkin merakı ve ona egemen olma arzusunun bir tezahürü değil midir? Eğer insanın doğaya egemen olma savaşımı "İslamiyet'e yabancı" ise, İslamiyet'in bilim ve teknoloji ile olan ilişkisinin modern zamanlardan itibaren sona erdiğini mi söylemeli? Bu dini referanslardan hareketle yapılmış bir çıkarım ise bu durumda İslamiyet'in modern bilime ilişkin bir seçenek geliştiremeyeceği peşinen kabul edilmiş mi oluyor? Türk aydınının olguları değerlendirmede basmakalıp cümlelerin dışına çıkamadığına güzel bir örnektir İhsanoğlu'nun yaklaşımı.

Türk bilim tarihine ilişkin bir diğer çalışma ise Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi'nin (2004, c2, s.4) "Türk Bilim Tarihi" konulu sayıdır. Derginin bu sayısında Selçuklu, Osmanlı, Cumhuriyet ve ayrıca kadim Anadolu uygarlıkları ve Bizans dönemi bilim etkinliklerine değinen çalışmalara yer verilmiştir. Bunların çoğunun "yazın incelemesi" şeklindedir. Sayıda tıp, coğrafya, teknoloji gibi farklı disiplinlerin gelişimine ilişkin incelemelere de yer verilmiştir. Yine bilim tarihi oluşturmak ve bilim ile tarihi örtüştürmenin güçlüklerine ilişkin konulara sınırlı da olsa değinilmiştir. Türk/İslam bilim tarihinin gelişimine ilişkin "Fuat Sezgin" ile yapılan görüşme (s. 355-370) birkaç açıdan önemlidir. Birincisi, bugün eğer bir "İslam bilim tarihinden" söz ediliyorsa, bunda "Batılı doğubilimcilerin"⁶ kıymetli katkılarının olduğu bir kere daha ortaya konmaktadır. Zira Fuat Sezgin dahi Alman doğubilimcilerden ve 1930'larda Türkiye'ye gelen Prof. Hellmut Ritter'in talebesi ve mesai arkadaşıdır. İkincisi, Fuat Sezgin'in akademisyenlik hikâyesi, birçok Türk bilim insanının mesleki hayatının rastlantılarla şekillenmesine güzel bir örnektir. Üçüncüsü, mesleki hayatının 50 yılı aşan bir süresini Almanya'da geçiren bir akademisyenin ifadeleri arasına sızan "doğulu halin" kendisini güçlü bir şekilde belli etmesidir. Son olarak, Sezgin'in öyküsü, kıt kaynaklarıyla bilim insanı yetiştirmeye çalışan bu ülkenin, sahip olduğu kıymetleri nasıl kolayca elinden kaçırdığının tipik örneğidir. Özellikle askeri darbeler, ülkenin önemli bilimsel değerlerini ya bilimin dışında veya bir başka ülkeye çıkmak zorunda bırakmıştır. Hilmi Ziya Ülken gibi bir değer bile İstanbul'dan koparılmış, neyse ki vicdanlı bir yetkilinin aracılığıyla Ankara İlahiyat'a sığınmıştır.

Fuat Sezgin'in bilime Doğu'dan bakışını gösteren hikâye şudur. 2014 yılında katıldığı bir toplantıda "Amerika kıtasını Müslümanlar keşfetti, bu bilgi kitaplara girmeli, Kristof Kolomb'un keşfettiği yönündeki bilginin yanlışlığını yıllar önce ispat ettim" (<http://www.milliyet.com.tr/prof-dr-fuat-sezgin-amerika-kitasini-istanbul-yerelhaber-475421/>) iddiasını dillendirir. Nedense bu ispatını bilim çevrelerine değil de, Alman Cumhurbaşkanı'na bir mektup ile bildirir ama bilim camiası buna ikna olmaz. Çünkü biz Doğulular ispat, kanaat, inanma, zannetme, bilme kavramlarını kolaylıkla birbirlerinin yerine kullanabiliriz. Sezgin'in bu sözleri, Şemsettin Sami'nin "Medeniyet-i İslamiye" (1880) kitabında barut, pusula ve kâğıt gibi medeniyetin temellerini oluşturan her şeyi Müslümanların bulduğu şeklindeki iddialarını hatırlatır. Şemsettin Sami de buluşların sahibi Müslümanların kim olduklarından, buluşları ne zaman nerede yapıldıklarından söz etme gereği duymaz.

Türk bilim tarihi üzerine çalışan bir başka araştırmacı olan Sayılı (1997) Ortaçağ'da Türklerin ve Müslümanların bilime katkıları konu edinen eserinde bir "övgü" dili ile bilindik şeyleri yineler. Kitapta özgünlük, eleştirelilik, bilgi çoğaltımı yerine aktarma-nakil yaklaşımı benimsenmiştir. Kitabından kısmı bir eleştirelilik sezilebilen Bahadır (1996) ise yine kaçınılmaz olana, Osmanlı

⁶ Batılı doğubilimcilerin, diğer adıyla şarkiyatçıların veya oryantalistlerin Doğu'ya, İslam'a ve Türklüğe bakışlarının önyargılarla dolu olduğu doğrudur. Bunlardan bir kısmının ülkelerinin istihbaratlarıyla ilgili oldukları ve emperyalizme hizmet ettikleri yönündeki iddiaların da önemli derecede haklılık payı içerdikleri doğrudur. Lakin bir hak teslimi adına söylemek gerekir ki günümüzde Arap, Fars, Türk tarih ve kültürleri hakkında yapılan çalışmaların temelinde bu oryantalistlerin değerli çabaları ve eserleri yatmaktadır. A. M. Schimmel, B Lewis gibi örnekler çoğaltılabilir. Türkooloji dahi varoluşunu Türklere değil Macar, Rus, Alman, Fransız, Danimarkalı ve benzeri çok sayıda Batılı ülkeden araştırmacılara borçludur. Orhun Abidelerinin bulunup okunması bir Danimarkalı ile bir Rus bilim adamının büyük çabalarıyla mümkün olmuştur.

Cumhuriyet karşılaştırmasına giriyor ve tavrını Cumhuriyet döneminin bilim uygulamalarından yana koyuyor. Ancak Cumhuriyet'e yapılan bu övgü, Türklerin bilimle olan sınavlarında hala çağın gerisinde oldukları gerçeğini ortadan kaldırmıyor. Türk tarihini İslam öncesi, Selçuklu, Osmanlı, Cumhuriyet, gibi bölümlere ayırmak bilgi tanzimi için gerekli olabilir. Ancak, zihniyet inşasını ve sosyal kurumların kökleşmesini dar tanımlanmış zaman dilimlerine sıkıştırarak açıklamaya kalkışmak yöntemsel olarak doğru değildir. Unutulmamalıdır ki Cumhuriyet döneminde müspet bilimlerde çağdaş medeniyetleri yakalama yolunda verilen savaşımın kökleri 3. Selim'e uzanır. Tersinden bakılırsa, Cumhuriyet döneminin bilimsel başarısızlıklarının köklerini de Cumhuriyet'ten çok öncesinde aramak gerekir. Bu nedenle, bugün ülkede hala büyük bir eğitim, bilim ve üniversite sorunu varsa, bu durumu sadece iktidarların siyasi görüşleriyle ve uygulamalarıyla açıklamak yeterli değildir. Burada daha gömük ve yapısal nedenler aranmalıdır. Türk toplumunun bilim ile olan ilişkisini derin ve boylamsal çözümlenmelere konu etmek gerekir⁷. Örneğin niçin ülkede bilimi ve hatta pozitif bilimleri kutsallaştırarak birer mite ve inanç sistemine dönüştürme eğilimi egemendir? Yahut tersinden, niçin bilimi "ebedi hayat için lüzumsuz bir meşgale, dünyevi bir aldanış" düzeyine indirgeyerek zihniyet sefaleti kutsal örtülerle sarmalanır?

Oysa soğukkanlı bir yaklaşımla, tıpkı 3. Selim'in, 2. Mahmut'un, 2. Abdülhamid'in bilimle toplumu buluşturmak yolundaki çıkış arayışlarını takdir etmek gerektiği gibi, Cumhuriyet'in bilimle önceki devirlerde olduğundan daha cesaretli bir ilişki kurmaya çabaladığını de teslim etmek gerekir. Hele 1933'te İstanbul Üniversitesi'nin kurulması, Hitler'den kaçan parlak bilim insanlarının getirilmesi, ardından Ankara Üniversitesinin kurulması ve devamındaki gelişmeleri görmezden gelmek mümkün değildir⁸. Ancak bir "bilim geleneği", "ekol oluşturma", "düşünce çevreleri" inşa etme ve toplumun bilim ile olan ilişkisini derinleştirme ve yaygınlaştırma noktalarında Türkiye bırakın ileri ülkeleri, orta halli birçok ülkenin bile gerisindedir. Türkiye OECD üye ülkeleri arasında bilim ve eğitim konularında son sıralardadır. Konu, günümüze dek yapılan tartışmaların çok daha ötesinde ve derindir.

Türk bilim tarihini kuramsal bir çerçeveye ele almaya çalışan Demir (2001) ise Osmanlı'da doğa bilimcilerin doğal olguları el alırken "yaratıcı-yaratılan" ilişkisi üzerinden bilgi arayışına girdikleri gibi bir "genellemeden" hareket eder. Demir'in Osmanlı bilim düşüncesini betimlemeden çıkarıp kuramsal bir zemine taşımak isteği elbette övgüye değerdir ancak kısıtlı veriden büyük genellemeler biçiminde yürütülen bu türden çalışmalar beklenen yararı sağlamaz. Bunun yerine bu kabullere ters düşecek örneklerin arayışına girmek, "Osmanlı" genellemesini reddeden bilim şahsiyetlerini aramak ve genellemeleri çökertecek zıtlıkların tespitine yoğunlaşmak yöntemsel olarak daha uygundur.

Bu aşamada sadece Cumhuriyet dönemi bilim tarihini ele alan az sayıda eserden de söz etmek gerekir. Bunlardan bir tanesi "Türkiye Bilimler Akademisi-TÜBA" (1997) tarafından "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim: Sosyal Bilimler" başlığı altında yayınlanmış mütevazı bir yapıttır. Bu derleme kitap, arkeoloji, insanbilim, coğrafya, felsefe, sanat tarihi dâhil sosyal bilimlerin hemen her alanından çalışmalar içeriyor. Lakin ne içerik, ne üslup ne de dizgesel bir bütünlüğe sahip. İncelenen alanların bir kısmı yüzeysel bir şekilde geçirilmiş, bazılarının da içeriği ile başlığı örtüşmemiştir. Üstelik kitabın tamamını değerlendirecek bir yazıya da yer verilmemiştir. Görüldüğü kadarıyla belli kişilerden yazılar "ısmarlanmış" ve gelen yazılara herhangi bir editörlük ve hakemlik

⁷ Örneğin Rosenberg (2015:56-58) bilimin niçin Batı'da doğduğu ve Batı düşüncesinin dünya genelinde kabul gören biricik çıktısı olduğu sorusunu "dışsal etmenler" ile açıklama eğilimindedir (ilk ekilen tohumların, evcilleştirilen hayvan türlerinin ve kavimler arasında kültürel etkileşimi kolaylaştıracak yolların çokluğu gibi). Ancak bundan başka açıklamalara gerek duyulduğu açıktır. Örneğin geleneksel bilime kaynaklık eden Mezopotomya modern bilime ilişkin niçin söyleyebilecek bir şey bulamaz?

⁸ Yazık ki bugün Türk üniversite tarihi üzerine bu "muhamir akademisyenlerden" Hirsch (1985), ve Neumark'ın (2017) hatıratlarından daha sistematik olanları çok değil. Özellikle Hirsch'in hatıratı ve Türk üniversitelerini dünya ile karşılaştırdığı raporu başvuru kitabı niteliğindedir. Türk akademisyenlerin hatıratları ise daha çok "kişisel didişmeleri" içerir. Bunlardan bazıları Birinci (2003) Baysal (2004) tarafından yazılmış otobiyografidir ve aslında bir günlük mahiyetinden öteye geçememektedir. Bunlara ek olarak İTÜ ve ÖDTÜ (Payashoğlu, 1996) gibi üniversitelerin kuruluşunu belgeleriyle inceleyen çalışmalara da rastlanabilir. Yine de bu türden çalışmaların çoğalması beklenir. Yine Mülkiye Mektebi, Robert Koleji gibi kuruluşları da anlatan hatıratlar ve kitaplar da yararlı ama yetersiz kaynaklardır.

yapılmamıştır. Eser niyet olarak çok değerli olmakla birlikte sonuç olarak hayal kırıklığıdır. Böyle bir çalışmanın çok daha kapsamlı ve ciddi bir editörlük altında yapılması gerekir.

Yine Cumhuriyet dönemi bilimini konu edinen bir diğer eser Bahadır (2005) tarafından konferans olarak sunulduktan sonra kitapçığa dönüştürülen kitapçıktır. Bu eserde yazarın vardığı sonuç, “erken Cumhuriyet döneminde ülkeyi yönetmede ve dönüştürmede bilimi esas alan bir politika benimsenmişken, maddi olanakların çok daha arttığı günümüzde bu politikadan uzaklaşmıştır” şeklinde özetlenebilir. Bu türden “dışsal” etkilerin kısmi açıklayıcılığı vardır. Ama esas mesele, bilimsel düşünceden yüzyıllar boyu uzak kalmış bir medeniyetin salt devlet politikalarıyla tekrar bilimsel bir istikamete yönelip yönelemeyeceğinin sorgulanmasıdır. İçsel, örtük nedenler üzerinde daha fazla durmak gerekiyor. Bazı düşünce iklimlerinde “devletin karşı çıkmasına rağmen” bilim gelişirken, bazı yerlerde devletin desteğine rağmen beklenen sonuç elde edilemiyorsa tartışmayı “devlet” ve hükümet politikaları odağından çıkarıp daha derin katmanlara taşımak gerekir.

2.2. Türk Düşünce Tarihi Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Kimi yazarlar düşünce ile felsefe tarihini eşanlamli kullanmaktadırlar. Oysa düşünce tarihi felsefeyi de kapsar, içinde dini, edebi, geleneksel, bilimsel olanı da barındırır. Felsefeyi bu çalışmanın dışında tutmak gerektiği yukarıda belirtilmişti. Burada Türk düşünce tarihi üzerine yazılmış bazı eserlerle yetinilecektir.

Türk düşünce tarihi alanında Hilmi Ziya Ülken tarafından yazılmış “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi” (2013) alanın tartışmasız en kapsamlı çalışmasıdır. Aslında Türk sosyal bilimleri, Türk düşünce ve felsefesi Ülken’e çok şey borçludur. Eserleri daha çok ansiklopedik bilgi içerir görünür ancak her biri kendi alanında değerli başvuru kitaplarıdır. Ülken, bu çalışmasında değindiği alanın genişliği ve konuların geçişkenliği nedeniyle kimi zaman tekrarlara düşmektedir. Yine de çağdaşlaşma yolunda atılan adımlarda karşılaşılan yapısal ve ideolojik engeller üzerinde çözümler yapmakta geri durmamaktadır. Eserin giriş kısmında “Türkler İslam dinine girerken gösterdikleri kararlılığı Batılılaşmayı kabul etmekte gösterememişlerdir” tespitiyle başlayan Ülken (2013:3) bu konunun kökenlerine de inmeye çalışıyor. Ancak geriye doğru yapılan bu taramalar ilerisi için çok da bir anlam ifade etmiyor. Zira İslam medeniyetinin tümünde bir “kurtuluşu geriye dönük arama zihniyeti var”. Bu saptamayı yapmak sorunun üstesinden gelebilecek reçeteleri sunabilmek anlamına gelmiyor. Reçete önermek te sorunların çözümünü temin etmiyor. Türk ve İslam dünyası her türden reçeteyi birkaç asırdır deniyor. Geriye dönüşten en ilerici modernleşme atılımlarına, en koyu muhafazakârlıktan en kökten devrimcilik ve sosyalizme uzanan bu denemeler hala anlamlı bir mesafe kat edilmesine vesile olamadı. Bu donuklaşmayı ve tarihten kopukluğu onarabilecek bir yol var mıdır? Bu soru dahi basmakalıp cümlelerin ötesinde bir tefekküre tabi tutulmuş değildir.

Ülken’in bu çalışmasının belki en sorunlu yanı “düşünce”, “felsefe”, “sosyoloji” hatta “edebiyat” kavramlarının iç içe geçmesi ve bazı yerlerde neredeyse eşanlamli kullanılmasıdır. Her şeye karşın Ülken bu eseriyle toplum bilimler alanlarında araştırmalar yapacaklar için çok değerli bir başlangıç imkânı sunuyor. Ancak disiplinlere özgü ayrıntılı tartışmalar için farklı kaynaklara ve çalışmalara gerek vardır.

İ. Agâh Çubukçu’nun “Türk Düşünce Tarihinde Felsefi Hareketler” (1986) adlı eseri, başlığının verdiği beklentiyi içerik olarak karşılamaktan oldukça uzaktır. Çubukçu’nun ısrarla bir “Türk düşüncesinin ve Türk felsefesinin varlığından” hareketle çalışmasını kurgulaması dikkat çekicidir. Gel gör ki Türk felsefesinden söz edilirken Farabi, Yunus Emre ve Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın aynı kategoride değerlendirilmesi dahi, ortaya konan iddiayı desteklemekte yaşanan sorunu göstermeye yeterlidir. Kitabın zannımca en önemli katkısı Tanzimat’tan sonra felsefe çalışmaları ve eserleri hakkında verdiği bilgilerdir (s. 49-69). Ancak kitap içerik olarak yetersiz, “felsefi hareketler” başlığını hak etmekten uzak, Türk düşüncesi üzerine yazılmış sıradan ve betimleyici bir eser niteliğindedir.

Konuyla ilgili bir diğer çalışma ise Hançerlioğlu’nun “Düşünce Tarihi” (1995) kitabıdır. Çalışma dünya düşünce tarihini anlatırken İslam düşüncesi ve bilimine de yer ayırmaktadır. Bununla birlikte eserin ciddi yapısal ve anlatım sorunları taşıdığı görülmektedir. Bölümü sanki bir Türk değil de bir

“Fransız”, Fransız okurlar için yazmış gibidir. Kaynak gösterme ve verdiği bilgiler için kanıt sunma konusunda eksiklikler vardır. İslam-Türk âlimlerinin adlarının Fransızcalarını da verme gereği duyar. Anlattıklarında kendisine ait pek bir şey yok gibidir.⁹

Görüldüğü üzere “Türk düşünce tarihine” adanmış çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Bunun yerine alana özgü çalışmalarda son yıllarda bir artış gözlenmektedir. Düşünce tarihi ile yakından ilgili bir alan olarak “siyasi tarih” öne çıkmaktadır. Siyasi tarih içerisinde yer verilen özellikle “Türk çağdaşlaşma, modernleşme” hareketleri çevresinde yapılan tartışmalar, düşünce tarihi ile yakından ilgilidir.

2.3. Türk Siyasi Tarihi ile İlgili Çalışmalar

Türkiye’de siyasi tarihçiliğin uzun bir geçmişi yoktur. Bu çalışma kapsamında edinilen “siyasi tarih” kitapları içerik olarak birbirlerinden oldukça farklılık göstermektedir. Kimileri “siyasi tarih” ile “tarih” arasında adeta fark gözetmeksizin bir kronolojik çalışma yolunu tutarken, aşağıda ayrıntıları verilecek olan Berkes (1978) örneğinde olduğu gibi, olguyu daha sistematik ve nedensellik ilişkileri bağlamında ele alan çalışmalara da rastlanmaktadır.

Ayrıntıya girmeden önce, alanın gelişimine ilişkin gerekli bilgilere Ankara Üniversitesi SBF organizatörlüğünde düzenlenen sempozyum kitabı (der. Erdem, 2006) içinde yer alan bazı çalışmaların ışık tuttuğunu belirtmek gerekir. Özellikle Ülman (2006:23-30) kısa ama ansiklopedik ve kronolojik bilgiler içeren çalışmasıyla fazla suya sabuna dokunmadan bu görevi yerine getirmektedir.

Türk siyasi tarihiyle ilgili yapılan yazın incelemesinde edinilen ilk eserler Kıbrıslı M. Kamil Paşa’nın yazdığı 3 ciltlik “Tarih-i Siyasi Devlet-i Aliye-i Osmaniye” (h.1325/1907), Ahmet Ferit Tek’in Mülkiye’de Verdiği “Tarih-i Siyasi” (19??) ve Yusuf Akçura’nın Ankara Hukuk Mektebi’nde verdiği “Tarih-i Siyasi: 1926-27-28 Ders Notları (2016) oldu. Ahmet Ferit ve Yusuf Akçura Türk Ocakları kurucularındandır ve ikisi de dönemin Türkçü ve Turancı akımın önemli temsilcilerindedir. Her ikisi de çok yönlü siyasi ve ilmi kişiliklerdir. Ahmet Ferit’in bir diğer özelliği de hem Damat Ferit hem de ilk Cumhuriyet kabinesinde bakan olmasıdır. Bu öncü çalışmalar arasında ayrıca bir çeviri eser olarak Seignobus’un “Siyasi Tarih: Asr-i Hazırda Avrupa” (h.1325/1907) kitabı Ali Reşad tarafından tercüme edilip yayınlanmıştır.

Ayrıca, Türk siyasi tarihi üzerine araştırmaları olan Niyazi Berkes’in (1978) kitabı içeriği, konuyu ele alış ve değerlendirmelerindeki bilimsellik kaygısı itibariyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Osman Turan’ın (2000) eseri ise bir “siyasi tarih” olmasının yanında İslamiyet öncesi Türk düşüncesini de içermesi bakımından diğerlerinden ayrılır. Oldukça kapsamlı olan bu kitapta Turan “milliyetçi-muhafazakâr” cenahtan bir yazar olmasına karşın 3. Selim ile birlikte başlatılan “yenilik” ve “çağdaşlaşma” hareketlerine olumlu yaklaşır. Hatta 3. Selime “mefkûrecilik ve inkılapçılık” sıfatlarını yakıştırır. Çağdaşlaşmayı ve Avrupa kültürü ile yakın temas kurmayı olumlayan bu kitap ne yazık ki 2. Mahmut devri ile son buluyor ve günümüze dek sancıları yaşanan büyük bunalımları ve düşünsel çalkantıları kapsamıyor. Kitabın ideolojik tonlamaları yer yer kendisini belli etse de bir “siyasi ve medeniyet” tarihi olarak alanında önemli bir işlev gördüğü açıktır.

Bu süreçte ulaşılabilen bir diğer eser ise Kemal Karpat’ın (2004) Türk siyaseti ve toplumu üzerine yayınladığı makalelerini siyasi, edebiyat ve dış işleri olmak üzere üç alt başlık topladığı kitabı oldu. Karpat’ın alanında önemli bir otorite olduğunu söyleyelim. Lakin kitap farklı zamanlarda yayınlanan makalelerden bir derleme olması nedeniyle bu alana ilişkin bütünsel bir bakış sunmamaktadır.

Bir başka çalışma ise, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi’nin yayınladığı ve iki sayısını ayırdığı Türk siyasi tarihi üzerine derleme yazılardan oluşmaktadır. Sayılardan birincisi Tanzimat’a kadar olan dönemi (2003:c.1, s.2); ikincisi ise Tanzimat’tan sonraki dönemi (2004:c.2, s.1) konu etmektedir. Her iki sayı da değerli çalışmaları içermekle birlikte, içeriklerinde önemli dizgesellik ve bütünlük sorunları görülmektedir. İhtiyatlı bir değerlendirme ile, adı geçen sayıların içeriğinde ve yazı talebinde yeterli özenin ve farklı yaklaşımların temsilinin gözetildiğini söylemek güçtür. Yine

⁹ Betimlemeyi ve nakli esas alan bir yazma tarzı hala üniversitemizde hâkimdir. Kitap eleştirisi ile kitap tanıtımı arasındaki fark belirgin değildir. Kitap incelemeleri azdır ve nadiren eleştiri içerir.

de bu tür eserlerin çoğalması, ileride yapılacak çalışmalar için değerli bir zemin oluşturacaktır. Ayrıca başlangıçta alanın kaba hatlarını çizen türden eserler, yeni katkılar ve eleştiriler ile daha süzülüş, damıtılmış duruma gelecektir.

Osmanlı dönemi “siyasi” konuları ele alan Eren (1999) editörlüğündeki “Osmanlı” (2. cilt) çalışması oldukça kapsamlı olmakla beraber diğer ciltlerde olduğu gibi burada da bütünsellik sorunu gözlenmektedir. Yukarıdaki değerlendirmeler bu cilt için de geçerlidir. Murat Gültekingil ile Tanıl Bora’nın editörlüklerinde dokuz ciltlik bir “Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce” seti ise alandaki en kapsamlı çalışmalardan biridir. İnsicamı itibariyle bu çalışmaya katkı verenlerden üslup birliği beklenemez. Ancak yazarların farklı görüş ve camiaları temsil etmeleri “yanlılık” endişesini ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca, aynı konuda farklı görüşler ve tartışmalar derli toplu bir şekilde sunulmaktadır. Her bir cilt, konu edindiği olguya ilişkin zengin bilgi ve tartışmaları içermekte ve alanda çalışma yapacaklar için sağlam bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Yine Tahsin Ünal’ın (1998) “Türk Siyasi Tarihi” kitabı 1700’lerden 1950’lere uzanan “yenilgi-çağdaşlaşma-ıslahat-isyan” hikâyeleriyle doludur. Kitap geleneksel anlatıyla bezeli olsa da alanında başat eserlerden sayılabilir. Yazım tarzı ve üslup olarak diğerlerinden ayrılrsa ve bir otobiyografi niteliğinde olsa da Şevket Süreyya Aydemir’in (2008) “Suyu Arayan Adam” kitabı bir gencin Osmanlılık ile başlayan düşünce hayatının, İslamcılık, Turancılık, Sosyalizm ve nihayetinde “kadroculuk” hareketiyle birlikte Kemalizm’e evrilişini anlatır. Aslında Aydemir’in Enver Paşa, Tek Adam, İkinci Adam kitapları da biyografi niteliğindedir ve Osmanlı’nın son döneminden Cumhuriyet’e ve çok partili döneme uzanan siyasi süreçlere tanıklık ederler. Burada Osmanlı’nın son ve Cumhuriyet’in erken dönemi siyasi şahsiyetleri hakkında bilgi veren iki eserden söz etmek gerekir. Birincisi ve görece kapsamlısı Yusuf Akçura’nın (1928) Türkçülüğün tarihini ele aldığı “Türk Yılı” adlı eseridir. İkincisi ise Ziya Gökalp’in (1339/1920) ilk kısmında Türkçülüğün tarihinden söz ettiği “Türkçülüğün Esasları” kitabıdır.

3. Türkiye’de Üniversiteler ile İlgili Bazı Çalışmalar

Burada Türk eğitim veya yükseköğretim tarihini ele almak mümkün değildir. Sadece modern zamanlarda bilim ile üniversite arasında görülen koşutluğa bağlı olarak Türk üniversite sistemine ilişkin bazı değerlendirmeler yapılacak ve Türk üniversitelerinin yapısal sorunlarına odaklanılacaktır. Bu yolla akademik camianın “bilimsel etkinlik” üretmememe sorununun da dokunulmaya çalışılacaktır.

Öncelikle Osmanlı’dan (Ergin, 1977; Cihan, 2007) günümüze hep bir “maarif meselesi” olduğu, bunun üstesinden gelmek adına bazen köklü bazen de görünürde çözümler üretildiğini söylemek gerekir. 1900’lü yılların başında siyasi ve edebi çevrelerde bulunup ta “maarif meselesine” dokunmayan yok gibidir. İsmail Gaspiralı, Emrullah Efendi, Ziya Gökalp, Rıza Nur ve başkaları bu konuyu farklı yönleriyle ele alırken öncelikle azınlık ve yabancı misyon okullarının gösterdiği başarı karşısında yerli okulların yeterli olamayışını sorgulamışlardır. Cumhuriyet’ten sonra ise eğitim sisteminde bütünselliğin sağlanması ve yükseköğretimin çağdaş bir düzeye çıkarılması için çalışmalara öncelik verilmiştir.

Bilindiği üzere üniversitelerin kuruluşuyla ilgili ilk hazırlık 1932 yılında Türkiye’ye çağrılan İsviçreli Profesör Malche (1939) tarafından yapılmıştır. Malche’nin önerileri doğrultusunda Darülfünun kapatılıp yerine İstanbul Üniversitesi ve ardından da Ankara Üniversitesi kurulmuştur. Bu esnada çok sayıda müderrisin işine son verilmiş, bunlardan doğan boşluğu Almanya ve diğer Batılı ülkelerden getirilen profesörler doldurmuştur. Bu rapor dışında kapsamlı ama oldukça “teknik” bir çalışmayı Hirsch (1949 ve 1998) yapmıştır. Bu konuda yine Hirsch’in (1985) hatıra kitabının çok değerli bilgiler içerdiğini de söylemek gerekir. Hirsch, 1933’ten 1950’lerin başında kadar Türkiye’de kalmıştır. Hem üniversite görev almış hem de değişik bakanlıklarla yakın ilişki kurmuş, bazı kanunların yazılmasında etkin görev almıştır. Geniş hatıratı ve bıraktığı diğer eserler birer başvuru kitabıdır. Hirsch’in (1985) dönemin Türk akademisyenlerine ilişkin gözlemlerinin pek iç açıcı olmadığını kestirmek zor değildir. Bir iki yabancı dergi takip edip Batılı bir akademisyenin ders kitabını esas alarak Türkçe bir kitap yazmak ünlü bir profesör olmak için yeterliydi. Ünlü Türkiye’yi aşan Fuat Köprülü gibi az sayıdaki akademisyen dışında, gerçek bir üniversite

kadrosundan söz edebilmek gücü. Aralarında İngiltere, Almanya, Fransa, Amerika'da eğitim gören ve ülkesine dönen az sayıda akademisyen Avrupa'da üniversitelerin ulaştıkları bilimsel aşamanın farkında idiler ve yeni yapılanmanın başarısı için mücadele ettiler.

Hirsch 1933-46 arasında üniversitelerin "çocuk ve vesayet" çağında olduklarını belirtir ve şunları söyler: "... merkezden yönetim ilkesi geçerliydi. Rektör ve dekanlar seçimle işbaşına gelmiyor, ... sadece rektör, genel sekreter ve dekanlardan oluşan bir Üniversite kurulu, bazı yönetim yetkilerine sahip... Bu düzenlemenin amacı tamamıyla yeni baştan kurulan Üniversiteyi bu çocukluk çağında evvela vesayet altına sokmak, bütün ilgilileri gelecekteki görevlerine hazırlamak ve onları, olgunluk çağına gelindiğinde Üniversiteyi artık kendi başlarına yönetebilecek duruma getirecek bir ruh içinde eğitmektir" (Hirsch, 1985:416-417). Geçen bunca yıl içerisinde üniversiteler askeri ve sivil darbelerin en çok müdahale ettikleri kurumların başında geldiler. Kadrolaşmada ideolojik ve siyasi çıkarlar bilimsel kaygılara öncelendi. Halen üniversitelerin "olgunluk" aşamasına geldiğiniz söylemek güçtür. Hatta merkezileşme eğiliminin belirginleştiği söylenebilir. Neticede ortalama bir Türk akademisyeni bilgi üretmekten çok bilgi dağıtımını ve nakli ile uğraşır. Derslerinin içeriğinden kitabının tasarımına kadar kimi Batılı çalışmaları örnek alır.

Neumark'ın (2017) kitabında da Üniversitelere ilişkin önemli ve Hirsch'e benzer ama daha kibarca dile getirilmiş saptamalar olduğu söylenebilir. Neumark ayrıca kendi döneminde ve kendisinden sonra yetişen iktisat, maliye ve sosyoloji alanında uluslararası üne kavuşan bazı Türk akademisyenlerden söz etmektedir. Bunlar arasında Sabri Ülgener'in özellikle Max Weber'in çalışmaları hakkındaki bilgisine ve iktisat-sosyoloji-din ekseninde yaptığı araştırmaların kalitesine dikkat çekmektedir. Yine Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Orhan Tuna gibi akademisyenlerden ismen söz etmektedir.

Üniversitelerin gelişimine ve bugünkü durumuna ilişkin derleme bir çalışma Bilgin (2012) tarafından yürütülmüştür. Bu kitapta söylenen yeni bir şey yok gibidir. Kitap içerisinde değişik akademisyenlere yöneltilmiş iki soruya verilen cevapların yer aldığı "soruşturma" başlığı ilgi çekicidir. "Nasıl bir üniversite?" mealindeki soruya verilen yanıtlar, akademisyenlerin sorudan ne denli farklı şeyler anladıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bir kurum olarak üniversite tasavvurundaki bu farklılık dahi üniversitelerin henüz kurumsallaşamadıklarına kanıttır. Verilen cevaplar arasında en dikkat çekici olanı akademisyen olmayan Durmuş Hocaoğlu'nun Ortega y Gasset'ten yaptığı alıntısıdır: "*Akademisyenlerin çoğu filozof değildir, dünyada kendi dar alanının dışındaki kısımdan habersiz, sıradan, hatta sıra-altı insan, yani 'kitle adam'dır* (Bilgin, 2012:195).

Sonuç ve Değerlendirme

Türklerin geleneksel bilimle olan irtibatının kopuşu yüzyıllara dayanmaktadır. Modern anlamıyla bilim ile henüz İslam ve Türk medeniyetleri verimli bir ünsiyet kurabilmiş değildir. Bugün sadece modern bilimin çevresinde dolaşıyoruz, merkezi bir görev üslenemiyoruz. Bu durumu fark edenler bir suçlu arıyor. Suçu ya geçmişe, ya dine veya kişilere indirgeme eğilimi hâkim. Oysa bu, suçlama değil, anlama meselesi olarak ele alınması gereken konudur ve anlamak için de daha derin ve örtük katmanlara inmek gerekiyor. Tarihi dilimlere ayıran değil, birleştiren bir yaklaşıma gereklidir. Neticede modern bilim aydınlanma dönemi sonrasının bir ürünüdür. Bırakın Batı dışı toplulukları, Batılı toplumların hepsi de modern bilim üreten merkeze dâhil olabilmemiş değildir henüz.

Eğer medeniyetlerin bilimle ilişkilerine dair bir sınıflandırma yapmak gerekiyorsa, İslam medeniyetinin diğerlerine nazaran modern bilimle yüzleşmek ve onu içselleştirmekte daha büyük sarsıntı yaşadığı söylenebilir. Bunun birçok nedeni vardır. Birincisi, İslam ve Batı iki karşıtlığı ve birbirine alternatif olma iddiasını temsil ediyorlar. Birisinin yükselişi, diğerinin düşüşüne denk geliyor. İslam aydınlanması, doğudan batıya, Hıristiyanlık dünyasına doğru akışını sürdürürken gerçekleşti. Bu akış durduğunda ise sönmeye yüz tuttu. İslam aydınlanması ile Batıya yönelik fütuhât arasında birebir ilişki kurulabilir. Fütuhât en geniş sınırlarında ulaştığında İslam toplulukları kendi sınırları içerisinde istikrarı sağlayıp, öz üretim sistemiyle ayakta durmayı başaramadı. Batının "keşifler" ve "sömürgecilik" birikim kapıları İslam medeniyeti için bir seçenek

olmadı. Fetihler durunca, medeniyet durağanlaştı. Yenilgiler başlayınca ise geçmişe sarılma hali baş gösterdi. Yenilgi psikolojisi, yenilikleri toptan reddetme dürtüsünü güçlendirdi.

İkincisi, üsteki gerekçeye bağlı olarak, gelenekselden modern bilime geçiş en büyük direnci yine İslam medeniyetinde gördü. Kimilerince Batı bilimini kabul etmek, Hristiyanlığı benimsemekle eşanlamlı görüldü. “Onlara benzemeye çalışan, onlar gibi olur” tehdidi yüzyıllar boyu İslam dairesinde yenilik arayışının önünde duvar oldu. Nihayetinde “hilal ile haçın” mücadelesinde İslam medeniyeti yenilgiyi kabullenmekte zorlandı. Ama zaman akmaya devam ediyor. Dün “kâfir işi” dene birçok bilgi ve uygulama bugün bütün İslam diyarında hayatın olağan akışının bir parçası haline geldi. Yenilikleri besleyen enerjiyi karşıtlıklardan üretmek zorunluluğu yok artık. Din ile bilimin özdeşleştirilmesine Mehmet Akif ve daha birçok İslamcı düşünür bundan 100 yıl öncesinde itiraz ettiler. Ancak bu itiraz dahi, alışlageldik yaşam formu dışında varlığını tehlikede gören büyük kitleleri ikna edemedi. Bu mücadeleye ve karşıtlığa “bilim ile din” (Boutroux, 1927; Russel, 1972; Adıvar, 1980) diyenler vardır. Ancak bu adlandırma da sorguya açıktır. Aslolan, kitlelerin kendilerini güvende –ve kimilerinin de güçlü- hissettikleri yaşam formlarını terk etmek istemeyişleridir. Gelenekler böyle oluşur ve ondan kopmak ta kolay değildir. Neticede kendini Batı/Hristiyanlık karşıtlığı üzerine inşa etmemiş Rus, Japon, Çin ve hatta Hint geleneği Batı kökenli moderne bilim ile ilişki kurmada Türk, Arap, Fars medeniyetlerine nazaran daha az sarsıntı yaşayıp daha başarılı oldular. Bu nedenle Deli Petro’nun Rusya’da, Meiji’nin Japonya’da kalkıştığı yenileşme hareketleri sonuç verirken, 3. Selim’in, 2. Abdülhamit’in hatta Mustafa Kemal’in girişimleri aynı düzeyde başarılı olamamıştır. Günümüzde İslam medeniyeti, sahip olduğu doğal kaynaklara dayalı refah sayesinde modern yaşamla kurabildiği ilişkide de sorunlar yaşıyor ancak yine de mesafe almayı başarabiliyor. Oysa bilim ile aynı derecede başarılı bir ilişki kuramıyor ve sonuçta sadece bilimi değil, aklı da kaybetme noktasına geliyor. Bugün yeryüzünde aklın en değersiz olduğu coğrafya İslam toprakları gibi gözüküyor. Bu önermeyi gerekçelendirmek için Filistin, Suriye, İran, Irak, Pakistan, Mısır, Sudan, S. Arabistan, Yemen, Afrika ve diğer nereye bakılırsa yeterli veri bulmakta güçlük çekilmez.

Üçüncüsü, belki daha çok Türkiye’nin sorunudur. Ülkede bilim ve düşünce ideolojik mücadelelerin günlük aracına indirgenmiştir. Akademik camiada 60 yılını geçirmiş ve dünyayı görmüş bir emekli profesör hatıratında diğer birçok öfke ifadelerinin yanına “yobazlardan nefret ederim!” (Baysal, 2004) cümlesini yerleştirmekte sakınca görmez. Bu cümlelerin, sahibini en az nefret ettikleri kadar “yobaz”, yani kendi düşüncesinden başkasına kabaca karşı koyan, sınıfına indirgediğinin farkında bile değildir. Görülüyor ki akademisyenlerin ideoloji sahibi olmaları sorun değildir; sorun, ideolojilerin ve iktidarların akademisyenlerin sahibi olmasıdır. Sonuçta, üniversiteler ve diğer bilimsel kurumlar ve kurullar her devirde bir ideolojik grubun diğerine üstün gelmeye çalıştığı cepheler olarak anlaşılmaya devam ediyor. Her kadro, bir siyasi veya dini grup tarafından “fethedilmesi” gereken bir hedefe dönüştürülüyor. Üniversitenin tanımı, işlevi, yapısı, işleyişi üzerinde herkes kendince sözler etmekte ancak derinlemesine çözümlerin yapıpıp akıl koyma konusunda ortak bir kaygıyı sahiplenmemektedir. Üniversitelerin maddi imkânları artarken akademisyenin niteliği, tavrı sönükleşmektedir.

Türk akademisyenlerin çalışmalarında özgünlük sorunu yaşadıkları, daha çok nakil ve yeniden üretim düzeyinde kaldıkları saptaması genel olarak kabul görmektedir. Gerçi, küresel düzeyde teknolojik alanda yaşanan hızlı gelişmelere felsefe ve edebiyatın yanında sosyal bilimlerin de ayak uyduramadığına ilişkin görüşler giderek yaygınlaşmaktadır. Teknoloji üretebilen ülkelerde bilimin hızlı ilerleyişine, beşeri ve toplumsal bilimlerin aynı düzeyde ilerleyişle karşılık veremiyor. Bu da bilimin toplumsal, ahlaki alandan uzaklaşmasına, güç savaşlarının aygıtı haline gelmesini kolaylaştırıyor. Ülkedeki ve dünyadaki sorunları biraz da bu yönüyle anlamaya çalışmak gerekir.

Yazın incelemesi gösteriyor ki Türk bilim tarihi hala Cumhuriyet-Osmanlı ayrıştırması üzerinden yürütülmektedir. Bunun bilimin toplumsallaşması süreci göz önünde bulundurulduğunda anlamsız bir tartışma olacağı açıktır. Aynı şekilde Batı biliminin İslam diyarında kök salamayışının da İslamiyet-Hristiyanlık karşılaştırmasıyla açıklamaya çalışmak ta yeterli bir tartışma zemini oluşturamaz. Daha geniş ve kapsayıcı bir yaklaşıma gerek vardır. Modern bilimin ortaya çıktığı dönem, İslam düşünce ve biliminin en sorunlu olduğu zamanlara rastlar. Doğru

ile Batı arasındaki mesafenin büyüklüğünü belki biraz da bu yönüyle anlamaya çalışmak gerekir. Reichenbach'a (1981:84-88) göre, modern bilim ve felsefe 19. yüzyıl ile başlar ve daha önceki "bireysel" bilimsel faaliyetlerle ve "sistem" felsefesi ile bağlarını tamamen kopararak gelişir. Bu dönemin en önemli özelliği, bilimin ve felsefenin ulaştığı düzey göz önünde bulundurulduğunda, artık "bireysel" etkinlikler yerine grup etkinliklerinin merkezde olduğu bir yaklaşımın geliştirilmesiydi. İslam ve Türk düşüncesi hala bu evreye ulaşabilmiş gözüküyor. Dolayısıyla da daha önce deneyimlemediği "çağdaş" anlamda bilim ve düşünce etkinliklerine eklenmekte sorun yaşamaktadır.

Buradan Osmanlı ve diğer İslam topluluklarında yenileşme hareketlerine gösterilen direncin büyüklüğünün kökenlerine de inilebilir. Kolay olanı, İslam dininin yenileşmeyi reddettiği yönündeki açıklamalardır. Bunun bu denli kolay olmadığını en azından Emeviler sonrası dönemde İslam medeniyetinde bilgiye olan yaklaşımdan anlamak mümkündür. Ancak daha serinkanlı açıklamalara gerek vardır. Osmanlı toplumu için yorumlayacak olursak, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında "abartıya kaçtığı" iddia edilen "pozitivist" tavrın arkasında bir önceki asırda yaşanan askeri ve coğrafi kayıpların yanında her yenileşme hareketine karşı gösterilen büyük siyasal ve toplumsal direncin oluşturduğu psikolojiyi de eklemek gerekir. Batı'da da bilimsel gelişmelere dini ve toplumsal temelli muhalefet yüksekti. Ancak Batılı toplumlar bilimin kendilerine sunduğu askeri, ekonomik ve diğer getirileri deneyimledikçe bu dirençlerini yumuşattılar yahut terk ettiler. Osmanlı Türkleri bilimi kendileri üretemeyince Batı'dan yani kan davalılarından ve din düşmanlarından almak zorunda kalıyorlardı. Bunun yanında "yenilgi" döneminin getirdiği ekonomik, toplumsal ve psikolojik çöküntülerinin müsebbibi olarak ta Batıyı görüyorlardı. Bu da Batı kaynaklı bilgi ve yenilik hareketlerinin ve bunları çare olarak gören devlet yönetimlerinin meşruiyetini ortadan kaldırıyor, direnci ve isyan duygusunu besliyordu.

Son olarak, Osmanlı, siyasi ve ekonomik büyüklüğüyle orantılı bir bilim ve düşünce zenginliğine ulaşamamıştır. Osmanlı askeri, siyasi ve coğrafi olarak ulaştığı sınırlara hem bilimsel hem de düşünce bakımından hiçbir döneminde ulaşamadı. Osmanlı bu bakımdan bırakın Batı dünyasını, muhtemelen Timurilerin Türkistan merkezli bilim ve düşüncesinin de gerisinde kalmıştır. Bunun nedenleri tartışılmakta ancak henüz yeterli derinliğe ulaşılmış değildir.

Sonuç

Önce yukarıdaki bahislerden çıkarımları kısaca sıralamak gerekirse:

- a) Türk düşünce ve bilim camiası, İslam aydınlanması içerisindeki Türk kökenli âlimlerin dışında tarihin hiçbir döneminde başat bir rol üstlenememiştir. Türk askeri ve teşkilat dehası ile karşılaştırıldığında bu alanın verimsiz olduğunu söylemek haksızlık olmayacaktır.
- b) Türk medeniyetinin zirvesini oluşturan Osmanlı'nın yükseliş dönemi de dâhil, Osmanlı toprakları ne Abbasilerin, ne Timurilerin de Batılı büyük ülkelerinkine benzer "düşünce, sanat, bilim" ihtişamına ulaşabilmiş değildir. Osmanlı'nın bir "bilim" merkezi olmamıştır. Osmanlı'nın bir İskenderiye'si, Bağdat'ı, Bolonya'sı, Paris'i, Londra'sı Viyana'sı olmamıştır.
- c) Türk bilim, düşünce ve üniversite tarihi ile ilgili çalışmalar oldukça kısıtlı ve birbirini tekrar eder niteliktedir. Betimleme ve mutad genellemelerle örülü bu kitaplarda kutsama ve lanetleme mantığı hâkimdir. Alanın gelişimi için bağlam üzerinden çözümlemelere, ideolojik taassuba kurban edilmemiş eleştireliliğe ihtiyaç vardır. Soğukkanlı bir yaklaşıma, akli ve kanıtları merkeze alan çözümlemelere yönelmek gerekir.
- d) Türk düşüncesi ve bilimi üzerine çözümleme yaparken salt dışsal ve çoğunlukla da siyasi ve ideolojik etmenlere odaklı çözümlemeler yeterli değildir. Derin katmanlara dokunan ve bu katmanları şekillendiren etmenleri uzun dönemli bir bakış açısıyla anlamaya çalışan bir yöntem gerektirir.
- e) Türk tarihini dilimlere ayırarak ve bu dilimler arasında karşıtlık inşa ederek yapılan çözümlemeler "bilimin" değil, ideolojilerin işidir. Bir toplumun düşünce, bilim, sanat ile olan ilişkisini üretim ve tüketim alışkanlıklarıyla da irtibatlandırarak anlamaya çalışmak yüzyılları kapsayan bir yaklaşımı gerektirir. Toplumsal olgular, siyasetin dayattığı dışsal etmenlerden etkilenir, ancak bu olguları belirleyen toplumsal süreçler yüzeysel genellemelerle anlaşılabilir.

Son olarak, sadece sosyal bilimlerin ve disiplinlerin değil, bütün alanların gelişimlerine dair süreçleri ele alan eleştirel çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu çalışma da dâhil olmak üzere, günümüze dek yürütülen incelemeler “betimleme” ile sınırlı kalmıştır. Olayların oluş biçimi ve sırasını ortaya koymaya yönelik çalışmalar sadece başlangıç malzemesi sunarlar, bunların üzerine eleştirelilik, karşıtlık, nedensellik arayışını önceleyen çalışmalar da yürütülmelidir. Bunu yaparken de “kutsama-lanetleme”, dili yerine soğukkanlı ve gerçeklerle yüzleşebilecek cesareti gösterir bir yaklaşım benimsenmelidir.

Kaynakça

- Adıvar, A. (1980) *Bilim ve Din (İlim ve Din)*, 3. Baskı, Remzi Kitapevi.
- Adıvar, A. (1982) *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. Baskı, Remzi Kitapevi.
- Akçura (Oğlu) Y. (1928) *Türk Yılı*, (eski Türkçe) Türk Ocakları, Ankara.
- Akçura (Oğlu) Y. (2016) *Tarih-i Siyasi: 1926-27-28 Ders Notları*, e-kitap, Ötüken Neşriyat, erişim <https://books.google.com.tr/>
- Aydemir, Ş. S. (1963) *Tek Adam*, Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş. S. (1970) *Makedonya'dan Orta Asya'ya: Enver Paşa*, Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş. S. (1976) *İkinci Adam*, Remzi Kitapevi
- Aydemir, Ş. S. (2008) *Suyu Arayan Adam*, 20. Baskı, Remzi Kitapevi.
- Bahadır, O. (1996) *Osmanlılarda Bilim*, Sarmal Yayınevi.
- Bahadır, O. (2005) *Erken Cumhuriyet ve Bilim*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu.
- Baysal, B. (2004) *Üniversitelerde Altmış Yıl: Bilimle Geçen Bir Yaşam*, Alfa.
- Berkes, N. (1978) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları.
- Birinci, A. (2003) *Üniversitede İlim ve Ahlak: Cahit Tanyol ve Sosyolojisi*, Vadi.
- Boutroux, E. (1927) *İlim ve Din*, çev., Hüseyin Cahit Akşam Matbaası,
- Cihan, A. (2007) *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları.
- Craib, I. (1984) *Modern Social Theory: From Parsons to Habermas*, St. Martin's Press.
- Çubukçu, İ. A. (1986) *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, A.Ü., İlahiyat Fak. Yayınları.
- Demir, R. (2001) *Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, epos.
- Erdem, G. (2006) *Türkiye'de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları: (Bildiriler ve Tartışmalar)*, Sempozyum kitabı, Ankara Üniv. Yayınları.
- Eren, G. (1999) *Osmanlı: Düşünce*, c.7, Türkiye Yayıncılık.
- Eren, G. (1999) *Osmanlı: Bilim*, c.8, Türkiye Yayıncılık.
- Ergin, O. (1977) *Türkiye Maarif Tarihi*, Beş Cilt, Eser Matbaası.
- Gökalp, Z. (1339/1920) *Türkçülüğün Esasları*, (eski Türkçe) Ankara Matbuat ve İstihbarat Matbaası.
- Gökalp, Z. (1921/2006) *Felsefe Dersleri*, Çizgi Kitapevi.
- Hançerlioğlu, O. (1995) *Düşünce Tarihi: Altıncı basım*, Remzi Kitapevi.
- Hirsch, E. (1985) *Hatıralarım: Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- Hirsch, E. (1998) *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, cilt 1 ve 2, ikinci baskı, Ankara Üniversitesi Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1999) “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış”, içinde Eren, G. (der.) *Osmanlı: Bilim*, c.8, Türkiye Yayıncılık.
- Kamil Paşa, M. Kıbrıslı (h.1325/1907) *Tarih-i Siyasi Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, (eski Türkçe) Matbağai Ahmed İhsan.
- Kant, I. (1998) *Critique of Pure Reason*, Cambridge Univ. Press.
- Karpat K. (2004) *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, Brill.
- Malche, A. (1939) *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, İstanbul Devlet Basımevi.
- Neumark, F. (2017) *Boğaziçine Sığınanlar*, Kopernik Kitap.
- Öner, N. (1985) *Klasik Mantık*, 5. Baskı, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları.
- Payaslıoğlu, A. (1996) *Türk Yükseköğretiminde Bir Yeniliğin Tarihi: Barakadan Kampusa c I, 1954-1964*, ÖDTÜ Yayınları.
- Reichenbach, H. (1981) *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*, Remzi Kitapevi.

-
- Rosenberg, A. (2015) *Bilim Felsefesi: Çağdaş Bir Giriş*, Dipnot yayınları.
- Russell, B. (1972) *Bilim ve Din: Yüzyıllardır Süren Savaş*, Varlık Yayınevi.
- Safa, P. (1978) *Doğu Batı Sentez*, 3. Baskı, Yağmur Yayınları.
- Sami, Ş. (1880) *Medeniyet-i İslamiye*, (eski Türkçe) Mehran Matbaası, Cep Kitapları, İstanbul.
- Sayılı, A. (1997) *Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Seignobus, C. (h.1325/1907) *Siyasi Tarih: Asr-i Hazırda Avrupa*, (eski Türkçe) çeviren Ali Reşad, Ahmet Saki Bey Matbaası, Dersaadet.
- Tek, A. F. (19??) *Tarih-i Siyasi*, (eski Türkçe) Mekteb-i Mülkiye Tabhanesi, Dersaadet.
- Turan, O. (2000) *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsanı Esasları*, cilt 1-2, 13. Baskı, Boğaziçi Yayınları.
- Turhan, M. (2015) *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, Altınordu Yayınları.
- TÜBA (1997) *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim: Sosyal Bilimler*, Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ülken, H. Z. (2011) *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Bankası.
- Ülken, H. Z. (2013) *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası.
- Ülman, A. H. (2006) “Türkiye’de Siyasi Tarih Yazıcılığı ve Siyasi Tarihçilerimiz”, içinde Erdem, (der.), *Türkiye’de Siyasi Tarihin Gelişimi ve Sorunları: (Bildiriler ve Tartışmalar)*, sempozyum kitabı, Ankara Üniv. Yayınları.
- Ünal, T. (1998) *Türk Siyasi Tarihi:1700-1958*, 6. Baskı, Kamer Yayınları.